

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Facultat de **G**eografia i **H**istòria (📍📖)

Treball Final de Grau

Introducció i primer desenvolupament de la tipografia de caràcters mòbils en la ciutat de València.

Autor TFG: Carles Asensi Torres

Tutor TFG: José Vicente Boscà Codina

*Als meus pares, Reme i José Miguel que es sacrificaren,
com a màxima mostra d'amor, per a que jo arribara ací.*

Al meu germà, per estar-hi sempre.

Índex

1. INTRODUCCIÓ	1
2. APARICIÓ I DIFUSIÓ DE LA TIPOGRAFIA DE CARÀCTERS MÒBILS A EUROPA.	3
2.1. Magúncia, 1454: en el lloc idoni en el moment just.	3
2.2. La multiplicació dels tallers tipogràfics en la època de Gutenberg.	6
3. L'EXPERIÈNCIA ITALIANA I LES ARRELS ROMANES DE LA IMPREMTA HISPANA.....	9
3.1. Difusió de la impremta als territoris italians.....	9
3.2. Les arrels romanes de la impremta ibèrica.	11
3.3. L'arribada de la impremta a la Península Ibèrica: un estat actual de la qüestió. ...	12
4. EL PRIMER TALLER VALENCIÀ (1473-1475)	14
4.1. El taller de Jacob Vitzlant (1473-74).	14
4.2. L'ordenació de l'obra de Palmart segons la bibliografia recent (1473-1477).	20
5. APROXIMACIÓ A LA IMPREMTA VALENCIANA DE FINALS DE SEGLE (1478-1500)	22
6. CONCLUSIONS	25
7. BIBLIOGRAFIA.....	27
8. ANNEX GRÀFIC.	30

“Sense cap dubte, més d’un va haver d’adonar-se del riquíssim negoci que s’esperava a qui aconseguirà trobar un mètode més ràpid de producció de llibres.”¹

C. CLAIR. Historia de la imprenta europea (1998).

1. INTRODUCCIÓ

El present treball, naix des de l’interès que m’ha suscitat el paper protagonista de la impremta valenciana en l’incunabulisme europeu i la seua influència amb la coincident etapa d’esplendor cultural, el Segle d’Or valencià.

L’aparició de la impremta a l’Europa del segle XV, va significar un punt d’inflexió des de dos vessants: en primer lloc com a una nova manera en la reproducció de textos, més ràpida i productiva que la manuscrita, i en segon lloc; l’afavoriment en la difusió de tot un immens volum cultural de corrents i idees que acabaria consolidant-se amb el pas dels segles.

La transició d’una producció escrita a una impresa no va significar la fi de la primera, doncs aquesta va perviure formant un binomi que duraria almenys fins gran part del segle XVI, sense produir-se una ruptura de la tradició formal del llibre, encara que es produirà de forma absolutament nova². Tanmateix, la autèntica conquesta dels llibres impresos arribaria amb les primeres dècades del segle XVI³.

Immediatament al naixement de la impremta de tipus mòbils a Renània, la multiplicació i extensió dels tallers va ser una realitat, que avançava imparabile amb pas ferm. Si en 1452 l’invent sols era present a Magúncia i Estrasburg, díhuit anys després ja hi havia tallers a Colònia, Bamberg, París, Roma, Venècia, Nàpols i Bolonya entre altres (fig.1). D’aquests últims territoris, els italians, esdevindrien el punt de partida dels impressors alemanys que van introduir l’art de la impremta a la Península Ibèrica i per descomptat a València.

---

¹ Traducció al català per l’autor.

² Petrucci 1999 B:129-130

³ Petrucci 1999 B:149-154

Aquest TFG té com a objectiu principal oferir una aproximació historiogràfica a la instal·lació del primer taller tipogràfic a la ciutat de València als inicis de la dècada de 1470, amb Jacob Vitzlant al capdavant, i a la seua producció impresa, obra de l'impressor Lambert Palmart.

Per al plantejament del treball s'ha seguit un ordre cronològic i relatiu de l'expansió de la impremta, iniciant amb una aproximació a la història europea de la impremta des dels seus inicis fins al final de segle. A aquesta primera part, es tracta l'aparició i desenvolupament dels primers tallers des d'una perspectiva europea, centrada en els territoris alemanys i italians. Per a tal efecte s'han utilitzat dues obres com a referència: Geldner (1998) i Clair (1998). Seguidament, i en concordança amb l'evolució cronològica i espacial, s'ha passat a exposar la relació de la impremta ibèrica amb els impressors alemanys provinents de terres italianes, basant-se en Romero de Lecea [*et alii.*] (1982) i De los Reyes (2004). A partir d'aquesta relació, s'aborda el context peninsular amb un estat de la qüestió actual basant-se en l'obra de Fermín de los Reyes. Posteriorment i endinsant-se en el tema nuclear del treball, s'explica el context valencià abordant inicialment, el primer taller de la ciutat de València i la figura del seu impressor valencià de la magnífica obra de Serrano Morales (1899). Seguidament, es dona a conèixer diferents propostes de datació atribuïdes per a la producció d'aquest primer impressor, utilitzant principalment les obres de Haebler (1897 i 1903-1917), Witten (1959) i Bohigas (1966). Finalment passem a sintetitzar *a grosso modo* l'evolució de la impremta valenciana de les dècades finals del segle XV utilitzant a Serrano Morales (1899), Bohigas (1979) i Bas (2004). En tot moment han estat presents els treballs de Petrucci (1999 A i B) relatius al pas de la cultura manuscrita a la impremta.

Junt a la bibliografia, al llarg del treball s'ha emprat com a ferramenta essencial per al coneixement de les edicions incunables la base de dades online de l'*Incunabula Short Catalogue* (ISTC), creada per la *British Library* amb la contribució dels principals catàlegs europeus d'incunables: el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (Biblioteca Estatal de Berlin), el *Bayerische Staatsbibliothek Inkunabelkatalog* (Biblioteca Estatal de Baviera) i el *Bod-Inc online* (Universitat d'Oxford). Aquesta base de dades recull una totalitat de 30.518 edicions catalogades a data d'agost de 2016⁴. També s'ha pres en consideració acompanyar el treball amb un annex gràfic, amb el que poder observar i comparar elements i

---

⁴ Vid. ISTC. *The international database of the 15th-century European printing*: <https://data.cerl.org/istc/search>

característiques formals de distintes produccions de la primera etapa de la impremta valenciana. Per a aquest annex, s'han utilitzat les digitalitzacions oferides a la base de dades de tipobibliografia valenciana⁵ sita al servidor web Parnaseo, sota gestió de la Facultat de Filologia de la Universitat de València, i dirigida pel catedràtic José Luís Canet.

Davant la impossibilitat d'accés a algunes fonts bibliogràfiques proposades pel tutor, motivada per la situació de crisi sanitària ocasionada pel SARS-CoV-2 , s'ha intentat suplir per altres en una voluntat de salvar les dificultats ocasionades per a la correcta elaboració d'aquest treball.

2. APARICIÓ I DIFUSIÓ DE LA TIPOGRAFIA DE CARÀCTERS MÒBILS A EUROPA.

2.1. Magúncia, 1454: en el lloc idoni en el moment just.

Tal com afirma Ferdinand Geldner, l'edat mitjana no va ser un camp estèril pel que fa a avanços tecnològics i científics. Relacionat amb aquestes innovacions destaca l'avanç en la manufactura dels metalls i la progressiva substitució dels utensilis quotidians i domèstics elaborats en fusta, per nous de metàl·lics (principalment en estany). D'aquesta experiència productiva i laboral, el mateix Geldner amb previsió i cautela s'evita establir una relació directa amb els futurs fonadors dels caràcters mòbils, claus en la producció impresa moderna, però sí destaca que aquest fet permetrà orientar els coneixements adquirits cap a un perfeccionament en les tècniques de producció d'objectes metàl·lics més precisos i sobretot, en avançar cap a una major especialització dels mestres artesans en el treball del metall, en la manufactura de peces més fines i delicades com poden ser les destinades a la rellotgeria i l'orfebreria. D'aquesta última art àuria, l'orfebreria, Geldner sí identifica ja una relació directa amb la creació de la tipografia mòbil⁶.

De tot l'imperi germànic, que en ple segle XV ocupava una vasta extensió de milers de quilòmetres quadrats va ser Magúncia, ubicada a la Renània i amb només una població

---

⁵ vid. <https://parnaseo.uv.es/impremta/publicacion/presentacion.html>

⁶ Geldner 1998:38.

aproximada de 7.000 habitants⁷, la ciutat que concentrava el major nombre d'orfebres. Aquests a banda de treballar i elaborar finíssimes joies, devien també ser capaços de transformar altres metalls. Cal destacar, que aquests artesans eren els responsables de la gravació dels segells per a l'encunyació de les monedes a les seques del *Reich*. Aquesta experiència en el gravat dels segells i de cunys pecuniaris, es convertirà en un punt d'inflexió a l'hora de que aquests prenguen part en el gran invent de la impremta de tipus mòbils. Certament, la premsa, mecanisme pel qual es poden realitzar impressions en diversos materials, a través de la pressió exercida d'un motle tintat sobre teles o inclús papers, ja era coneguda des de temps passats tal com es coneixen els exemples d'impressions de fulls individuals⁸. Concretament la innovació que vorà la llum a la dècada de 1450 serà la creació d'un sistema de composició de formes alfabètiques individuals, metàl·liques i reutilitzables, dissenyades utilitzant la ma d'aquests mestres orfebres i que compostades en conjunt, facilitava i agilitzava la producció de textos impresos diferents. Aquestes formes reben el nom de tipus mòbils o tipografia mòbil i amb ells s'identifica la impremta que apareixerà a l'Europa del quatre-cents.

A pesar de que no hi ha cap document que ens assevere rotundament l'autoria de la invenció de la impremta de tipus mòbils, a dia de hui es acceptat sense cap discussió que Johannes Gutenberg va ser l'artífex de tal revolucionària màquina⁹, localitzant-se la primera actuació d'aquest artefacte a la ciutat alemanya de Magúncia als primers anys de la segona meitat del segle XV.

L'atribució de la paternitat de l'invent a Gutenberg és unànime en la quasi totalitat de la historiografia¹⁰, no obstant aquesta aparent inqüestionabilitat, acceptada i evidenciada a través de consensos, no seria just obviar l'existència d'altres possibles candidats que davant la falta de proves convincents, es localitzen en el llimbs de les conjectures¹¹.

---

⁷ Segons les dades de Geldner, Magúncia amb eixos 7.000 habitants es trobava molt lluny de ciutats com Estrasburg (25.000 hab.), Lübeck (30.000 hab.), i les més poblades de tot l'Imperi, Colònia i Viena amb 35.000 hab.). *Ibid*:38-39.

⁸ Es prova l'existència dels *Donatos*, manuals lingüístics i data la primera xilografia composta per representació gràfica i textual en 1418. Geldner 1998:47.

⁹ Clair 1998:17, 27-28.

¹⁰ Geldner 1998:49.

¹¹ S'exposa el cas de l'orfebre Procope Waldfoghel i els indicis que relacionen a aquest amb la invenció de l'art tipogràfic allà pel 1444 a Avinyó. *Ibid*:25. D'aquesta possibilitat Geldner a la seua obra, no en comenta res.

Siguera Gutenberg o altre l'inventor de la tipografia, el que les fonts ens posen de manifest és la necessitat d'una important suma de diners per tal de desenvolupar un taller impressor¹² i també l'aprensiva prudència per guardar en el major secretisme la nova invenció, doncs era evident el potencial econòmic que comportaria la nova art¹³. Però, necessitats econòmiques i secretisme, resulten en la majoria de casos quasi incompatibles.

Centrant-se en el cas de Gutenberg, les necessitats econòmiques per tal de posar en funcionament el seu invent, el van forçar a buscar a personatges potentats que s'arriscaren a finançar la pionera innovació. Per tant i tal com repetidament al·ludeixen els autors consultats, posar en marxa la impremta és un procés car, molt car¹⁴.

És sabut que Gutenberg rep en 1448 un préstec de 150 florins, (siguent avalat per un familiar) que resulta insuficient i per aquest motiu, en la seua recerca de finançament, acabarà rebent en 1450 la quantitat de 1.600 florins de la ma d'un advocat de Magúncia anomenat Johannes Fust. A canvi del préstec monetari, Fust li demanarà com a contraprestació (a banda de la devolució dels diners prestats més els interessos) formar part del interessant i arriscat negoci, establint una societat entre ambdós i així, com a soci, rebre part dels potencials i atractívols beneficis. No obstant això, aquesta societat es va vore interrompuda cinc anys més tard quan Fust va demandar a Gutenberg amb motiu de l'impagament d'un deute¹⁵. D'aquest procés, Colin Clair eleva una qüestió, amb cert estil retòric, a la que posteriorment ell mateix respondrà: "*¿Se negó Fust a redimir la hipoteca porque el negocio de la imprenta se veía claro, con una rentabilidad futura muy alta, que intentaba conseguir en beneficio propio? Con la ayuda de Peter Schöffer, cuyos servicios había contratado [...] estableció la firma Fust y Schöffer*"¹⁶ és a dir, és molt probable que davant la pròdiga rendibilitat de l'invent, Fust es desfera de Gutenberg, qui ja no necessitava, per tal d'establir-se pel seu propi rumb amb els serveis del tipògraf Schöffer.

---

¹² Geldner 1998:50; Clair 1998:25.

¹³ "Los autos del procesamiento de 1439 testimonian que en Estrasburgo, Gutenberg estaba ocupado en una "aventura y arte" que había que mantener en secreto". Geldner 1998:49. "La necesidad de secreto para los intereses de Gutenberg la demuestra el hecho de que, cuando Andreas Dritzhen se encontraba a las puertas de la muerte [...] mandó recoger todas las formen existentes y las hizo fundir en su presencia". Clair 1998:24.

¹⁴ "Sin un respaldo financiero, esto no era una tarea fácil". Ibid:43.

¹⁵ Ibid:26.

¹⁶ Ibid:27.

Gutenberg va contemplar impotent com Fust l'havia desplaçat, amb total probabilitat, en una situació econòmica molt delicada, doncs Geldner afirma que en 1458 no pot ni tant se vol tornar els interessos d'un préstec de 80 lliures, que el portaria a córrer el risc d'excomunicació¹⁷.

L'invent que Gutenberg havia guardat tant gelosament, ja era un secret a veus, en part gràcies al propi Gutenberg per despit¹⁸. En escassos anys no tardaren en aparèixer nous tallers i noves societats. Tot era una qüestió de temps i diners, llavors el requisit d'una inversió econòmica era essencial. La figura del soci capitalista (si se'm permet aquest terme) serà clau en l'establiment i producció d'un taller impressor.

2.2. La multiplicació dels tallers tipogràfics en la època de Gutenberg.

Als pocs anys després de les primeres impressions maguntines, es crearien diversos tallers en altres ciutats de l'àmbit lingüístic alemany. En 1460, Albrecht Pfister comença a imprimir a Bamberg i ho fa recolzat per la seua situació econòmica (Clair afirma que Pfister era secretari i procurador del que més tard seria Príncep-Bisbe de Bamberg, Georg von Schaumberg). Pfister és considerat el primer impressor de llibres il·lustrats i en llengua vulgar¹⁹. També en el mateix any a Estrasburg, la ciutat on Gutenberg havia començat a experimentar amb la impremta²⁰, s'establiria el taller de Johann Mentelin²¹, qui gaudia d'un sòlid poder adquisitiu (doncs exercia de copista i notari episcopal²²). Mentelin va estar actiu fins la seua mort en 1478 comptabilitzant-se nou títols impresos²³. D'entre la seua producció destaca la primera Bíblia impresa en alemany que va convertir-se, segons Clair, en el text sobre el que posteriorment es basarien les bíblies impreses en la llengua germànica abans de la de Luter. Iniciant-se així el mercat de bíblies en llengua no llatina als territoris culturals alemanys. Aquests impressors alemanys de manera evident, es van vore

---

¹⁷ Geldner 1998:50-51.

¹⁸ “*Mientras que Fust y Schöffer tenían el máximo interés en que el arte de imprimir continuara siendo un secreto de Maguncia, Gutenberg por el contrario favoreció su expansión.*” *Ibid*:52.

¹⁹ Clair 1998:45.

²⁰ *Ibid*:23.

²¹ No obstant Geldner matisa que es possible que el primer taller d'Estrasburg siguera el regentat per Heinrich Eggesteins (amb finançament del bisbe Rupprecht) qui havia treballat junt a Gutenberg en Magúncia de 1454 a 1457. Geldner 1998:52.

²² Clair 1998: 44.

²³ Segons un catàleg imprès pel propi Mentelin. *Id.* A l'ISTC se li atribueixen 45 edicions, la última amb data de 1477: <https://data.cerl.org/istc/search?query=printer%3A%28Mentelin%29&size=10&mode=default&from=40> . (consultat 26/03/2020).

beneficiats pel saqueig de Magúncia per les tropes d'Adolf de Nassau el 1462. Aquest fet marcarà un punt d'inflexió en la situació de floriment de l'art tipogràfic maguntí el qual va ser dràsticament esvaït. Davant la nova situació, la majoria dels impressors i tipògrafs que havien adquirit coneixements a les impremtes de la ciutat arquebisbal van decidir provar sort en altres destinacions. D'acord amb Geldner, a finals de 1464²⁴, Ulrich Zell, clergue de la diòcesis de Colònia, i que amb molta probabilitat havia après l'art de la impremta amb Fust i Schöffer, imprimia ja en un taller de la ciutat del Rin. Per tal d'evitar enumerar un a un els tallers de l'àmbit lingüístic alemany, referim a l'obra de Conrad Geldner present a la bibliografia, que ens proporciona un llistat minuciós de les ciutats que van disposar de tallers impressors, ordenades de manera cronològica i nomenant en cada cas les diverses obres que s'imprimeixen²⁵.

El 1465 Gutenberg es retira de la impremta²⁶. Fins aquest any, d'acord amb les dades que proporciona l'ISTC el nombre d'impresos que es coneixen sumen un total de 299 edicions²⁷ dels quals 198 es consideren impresos a territoris holandesos, 91 als territoris alemanys, 3 a França i 2 als territoris italians²⁸. Des de 1452 fins al 31 de desembre de 1500, final del període incunable, les dades es multipliquen de manera extraordinària i es comptabilitzen, d'acord a les dades proporcionades per l'ISTC a data d'agost de 2016, la xifra de 31.401 edicions repartides entre tallers de 18 territoris²⁹ on la península itàlica sumen un total de 9.933³⁰, és a dir més d'una tercera part del total (fig.1).

²⁴ Geldner 1998:53. D'acord amb l'ISTC, la trajectòria d'aquest impressor comença amb: Cicero, Marcus Tullius. *De officiis*. [Colònia : Ulrich Zel, sobre 1465]. – 4º. ISTC ic00575500.

²⁵ Geldner 1998:52-56.

²⁶ Clair 1998:27.

²⁷ Aquesta xifra és el resultat aportat per l'ISTC en la recerca d'edicions produïdes fins l'any 1465.

²⁸ Atenent a les fronteres polítiques actuals.

²⁹ 6.163 edicions catalogades entre 1452-1480
(<https://data.cerl.org/istc/search?query=date%3A%5B1452+TO+1480%5D&from=0>);

9.466 edicions catalogades entre 1481-1490
(<https://data.cerl.org/istc/search?query=date%3A%5B1481+TO+1490%5D&from=0>);

6.611 edicions catalogades entre 1491-1495
(<https://data.cerl.org/istc/search?query=date%3A%5B1491+TO+1495%5D&from=0>);

9.161 edicions catalogades entre 1495-1500
(<https://data.cerl.org/istc/search?query=date%3A%5B1495+TO+1500%5D&from=0>).

(consultat 03/05/2020).

³⁰[https://data.cerl.org/istc/search?query=date:\[1452%20TO%201500\]%20AND%20data.imprint.geo_info.imprint_country_code:IT](https://data.cerl.org/istc/search?query=date:[1452%20TO%201500]%20AND%20data.imprint.geo_info.imprint_country_code:IT) (consultat 03/05/2020).

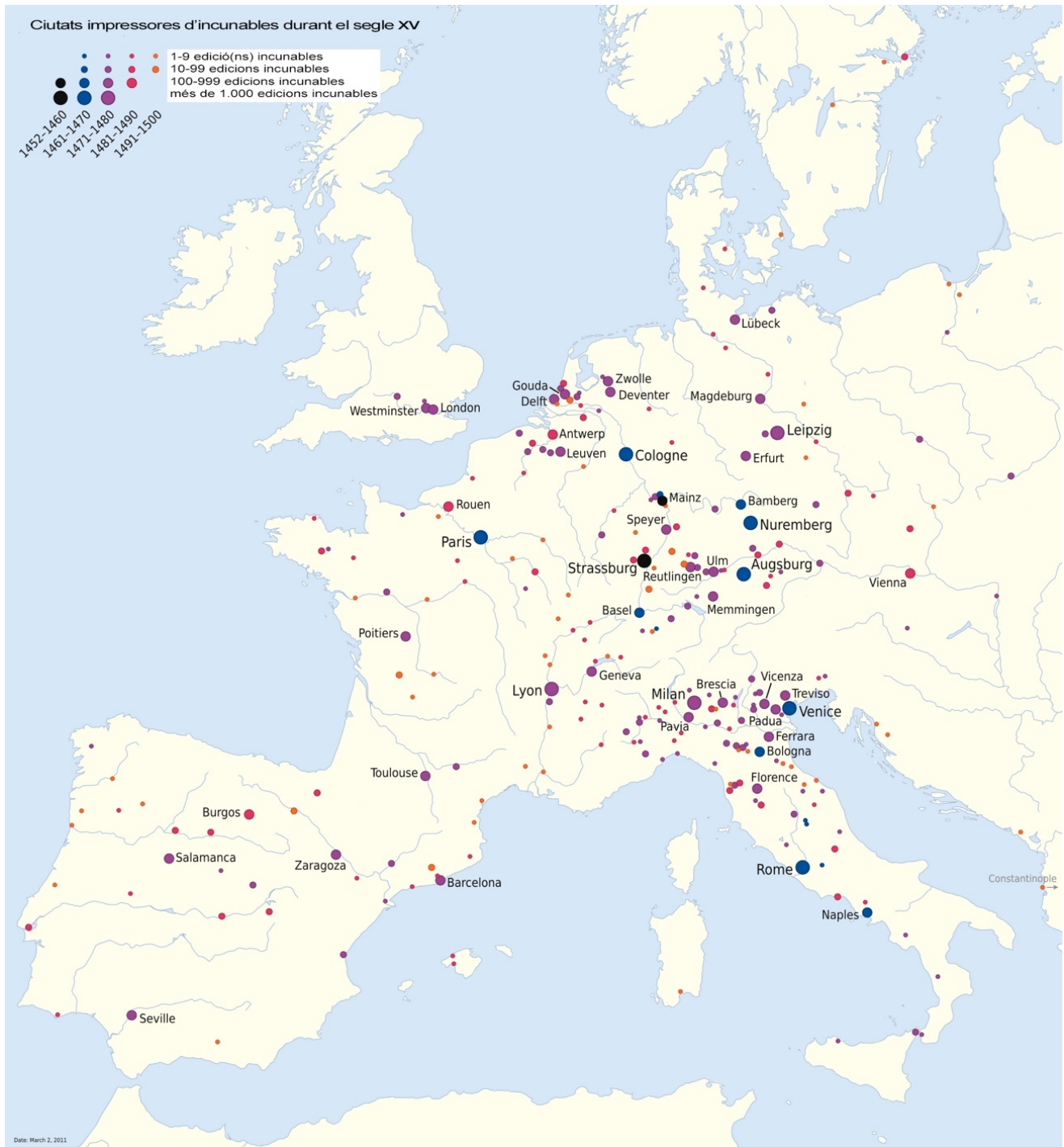

Fig. 1. Mapa de les ciutats europees amb tallers i nombre d'edicions impreses durant el període incunable basat en les dades de l'ISTC de la British Library (02/03/2011). Wikipedia (Consultat 04/02/20202 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/59/Printing_towns_incunabula.svg). Traduït al català per l'autor.

És aquest territori (la península itàlica) on la impremta coincidirà amb un desenvolupament cultural extraordinari, l'Humanisme, i on s'assentaran segons Romero de Lecea, les arrels de la denominada impremta hispana³¹.

³¹ Romero De Lecea 1982:15.

3. L'EXPERIÈNCIA ITALIANA I LES ARRELS ROMANES DE LA IMPREMTA HISPANA

3.1. Difusió de la impremta als territoris italians.

L'Europa del segle XV esdevé un conjunt de territoris amb profundes diversitats que afecten des d'aspectes econòmics fins a lingüístics. No obstant això, no va impedir diversos processos d'aproximació entre els diferents països fonamentats en vincles de caràcter polític, cultural, comercial o social entre individus de diferents territoris i nacions. És aquest el cas de l'Imperi Romano-Germànic, on les fronteres imperials s'havien estès pels territoris nord-italians durant segles i l'impremta havia forjat una sèrie de relacions (en especial espirituals i comercials) entre ambdós territoris³².

El primer taller que es va establir als territoris italians es va ubicar a la localitat italiana de Subiaco, a menys de 80 quilòmetres de Roma. Allí els primers impressors que s'assentarien sobre sòl italià van ser dos clergues alemanys; Konrad Sweynheim i Arnold Pannartz, qui en 1465³³ s'establirien al monestir benedictí de Santa Escolàstica a l'esmentada localitat del Laci. En aquest monestir van produir el primer llibre imprès a la península itàlica, que segons els autors consultats, esdevenia un *Donato* del qual no es conserva cap edició. Per tant podem atorgar la condició de primera producció incunable al món itàlic un *De Oratore* de Ciceró, sense data però que Clair data al setembre de 1465³⁴ i ho feien amb una tipografia que combinava l'estil gòtic propi dels orígens dels impressors i la romana en unes formes anteriors a la que acabarà establint-se *a posteriori*, aquesta tipografia es considera una tipografia evolutiva per alguns bibliògrafs³⁵.

Dos anys després de la impressió del Ciceró, Sweynheim i Pannartz ja estaven establerts a Roma utilitzant ja una tipografia redona o romana, i ho feien amb el suport del mecenatge

---

³² L'autor atorga un pes significatiu a aquestes relacions seculares per tal d'explicar la facilitat de la penetració dels tipògrafs i impressors *tedescos* als territoris italians. Geldner1998:56.

³³ Tot i que Romero de Lecea admet que hi han testimonis de la seua presència a Roma un any abans com vorem més endavant.

³⁴ Cicero, Marcus Tullius. *De oratore*. [Subiaco : Conradus Sweynheim i Arnoldus Pannartz, abans del 30 de setembre de 1465]. 4º. ISTC ic00654000.

³⁵ Romero De Lecea 1982:18.

de l'Església romana. La condició de ser reconeguts com els primers impressors de Roma la pugnen junt a Ulrich Han, altre *tedesco* que en el mateix 1467 publicava *Meditationes* del Cardenal *Turrecremata*³⁶.

Pel que atén als primers tallers impressors italians, tractarem sobre l'exemple més notable: el cas de Venècia. A la ciutat de la llacuna, entre 1469 i 1500 s'hi comptabilitzen, segons Geldner, unes 150 imprentes actives que van produir aproximadament 4.500 obres impreses³⁷. A Venècia, en 1469 l'alemany Johannes de Spira, primer impressor de la ciutat, va obtenir un privilegi pel qual, el govern dels *Dogos*, atorgava el monopoli de la impressió per al seu taller per un període de 5 anys, perseguint i confiscant el contraban de llibres³⁸, no obstant això, poc li va durar el goig a Spira, doncs a la seua mort un any després la *Signoria* va denegar el mateix privilegi al seu germà i hereu³⁹, Wendelin. La negativa de la renovació del monopoli va resultar en que, a l'altura de 1472 ja hi haguera presència d'una dotzena d'impressors que no tardarien en rivalitzar entre ells atrets per una àmplia ma d'obra, matèries primeres barates i sobretot una àmplia clientela. D'aquests rivals destaca el cas d'un d'ells, el de l'impressor d'origen francès: Nicolau Jenson.

---

³⁶ Turrecremata, Johannes de. *Meditationes seu Contemplationes devotissimae*. Roma: Ulrich Han (Udalricus Gallus), 31 desembre de 1467. Fol. ISTC it00534800.

³⁷ Geldner 1998:56

³⁸ Que posa de manifest les xarxes comercials de llibres impresos procedents d'altres territoris.

³⁹ Va atorgar un sèrie de privilegis sobre la producció de llibres concrets. Clair 1998:65

3.2. Les arrels romanes de la impremta ibèrica.

Carlos Romero de Lecea posa de manifest, la significació que la impremta romana tindrà als tallers tipogràfics ibèrics de la dècada de 1470.

Segons Romero de Lecea, els tipògrafs Sweynheim i Pannartz ja hi eren a Roma abans del 1465⁴⁰ però, la pressió i l'hostilitat dels gremis d'escribes i copistes de llibres van fer que tingueren que abandonar la idea d'establir un taller tipogràfic a la ciutat papal i els va forçar a buscar acolliment i protecció dins del seu propi estament eclesiàstic. El fet de no acudir a cap altra ciutat important itàlica, Romero de Lecea dedueix que la mateixa situació es donaria a les principals ciutats italianes⁴¹. Aquesta fugida va portar a ambdós alemanys sota l'empara del monestir de Santa Escolàstica a Subiaco, sota la direcció d'un ancià d'origen castellà; Juan de Torquemada (*Giovanni de Turrecremata*)⁴².

Tot i l'hostilitat orientada contra la nova producció mecànica llibrera dels copistes escrivans, el desbordament de la demanda de llibres produït per una creixent ambició bibliòfila Papal i una mancança evident de suficient ma d'obra escriventa va resultar en l'escenari òptim per a que l'impremta es vera recolzada per la institució eclesiàstica.

Amb aquestes deduccions, Romero de Lecea qualifica a la figura de Juan de Torquemada com a pioner en l'assentament del primer taller impressor a terres itàliques⁴³. I a més argumentarà una íntima relació italiana amb la introducció de l'art de la impremta a les terres hispanes⁴⁴. Si analitzem aquestes conclusions, podem establir dos teories complementàries per a explicar les motivacions que van portar la instal·lació dels tallers tipogràfics a les terres hispàniques: per un costat, una motivació espontània, basada en la existència de demanda d'un públic humanístic localitzat principalment a la Corona d'Aragó (tal vegada per proximitat geogràfica i política) i per altre costat, una altra, dirigida i projectada per la jerarquia eclesiàstica castellana.

---

⁴⁰ Romero De Lecea 1982:36

⁴¹ *Ibid*:34-35

⁴² *Ibid*:33-34

⁴³ *Ibid*:34

⁴⁴ *Ibid*:15-20.

La bibliografia actual accepta com a evident, la iniciativa per part de l'Església com a motor principal de la producció impresa a Castella als primers anys de la dècada de 1470, però pel contrari, la consideració de un potencial públic lector com a impuls de la producció d'edicions d'autors clàssics als tallers de la Corona d'Aragó no resulta del tot convincent⁴⁵.

3.3. L'arribada de la impremta a la Península Ibèrica: un estat actual de la qüestió.

Per tal de realitzar una aproximació a l'estat de la qüestió actual, ens basarem en la relació de la mateixa que realitza Fermín de los Reyes, reconegut especialista en la producció incunable hispana, en el catàleg que es va publicar en 2004 amb motiu de l'exposició en torn a Joan Pàrix i la impremta segoviana⁴⁶ de la que va ser comissari. Aquesta publicació, donada la seua proximitat temporal podem considerar-la actual, doncs des de la data de publicació fins a dia de hui, no s'ha aportat cap novetat a la matèria.

De los Reyes destaca una interessant problemàtica que es resumeix en els següents aspectes: En primer lloc, una notable absència de colofons en la majoria dels incunables i per tant una carència de dades per a establir datació, localització i atribució a taller o impressor; en segon lloc l'escassa documentació i a conseqüència d'aquesta, una marcada necessitat a l'elaboració d'hipòtesis basades per una part en els anàlisis tipogràfics, aplicant el mètode d'identificació tipogràfica Próctor-Haebler⁴⁷ (amb el que es poden atribuir obres que manquen de qualsevol tipus d'identificació a impressors coneguts) i per altra part, i de manera complementària junt al recolzament en dades aportades per fonts secundàries. Per tant, davant l'absència de dades directes als incunables, el treball historiogràfic és clau a l'hora de construir hipòtesis i deduccions, no obstant això, la naturalesa d'aquestes conclusions va parella a un caràcter temporal i a un sotmetiment a continúes revisions davant noves troballes que les alteren⁴⁸.

---

⁴⁵ Reyes Gómez 2004:67

⁴⁶ *Ibid*:63-80.

⁴⁷ Que consisteix en establir en primer lloc la identificació de la tipografia (R per a romana i G per a lletreria gòtica) seguida de la mesura en mil·límetres de 20 línies de text. V.gr: R103 és la referència tipogràfica amb la que Palmart imprimiria fins 1477. *Ibid*:65

⁴⁸ *Id.*

Actualment és acceptat sense discussió que l'aparició dels tallers ibèrics durant la dècada de 1470, és resultat de la arribada a la Península d'impressors d'origen alemany majoritàriament vinguts des de les terres italianes. Prova d'aquest origen és la comuna utilització de tipografies romanes en els exemplars produïts durant els primers anys d'aquesta dècada⁴⁹.

Establint una relació entre els productes impresos i les dades historiogràfiques relatives als mateixos, es van anar elaborant una sèrie d'hipòtesis per tal de fixar el primer taller impressor a la Península Ibèrica. D'entre totes, es contemplen dos grans hipòtesis vinculades a dos àmbits geogràfics i culturals: En primer lloc, les ciutats comunicades amb Europa a través del comerç (Barcelona, Saragossa, Sevilla i València,) i en segon lloc la ciutat de Segòvia, teoria sustentada en les connexions entre el bisbe i la Seu Pontifícia⁵⁰. Les quatre primeres, grans ciutats amb connexions mercantils i comercials amb els principals mercats europeus, resulten més propícies a moviments espontanis migratoris d'impressors italians atenent a raons d'indole comercial. El cas de Segòvia és diferent, doncs es posa de manifest que atén a la voluntat de la jerarquia eclesiàstica castellana.

A aquestes afirmacions, cal sumar la intercessió de monarques i altres institucions que faran possible la instal·lació de tallers a aquestes ciutats, doncs seran origen d'una característica pròpia d'aquests tallers segons Fermín de los Reyes: la dependència i la frugalitat dels seus encàrrecs donarà com a resultat que aquests obradors no gaudeixen d'una continuïtat permanent que contribuirà a la mobilitat i la dispersió⁵¹. Aquests seran doncs, uns altres factors comuns motivats per la recerca de possibilitats de negoci, tot i que per a les ciutats abans esmentades, Fermín de los Reyes afirma que al resultar ciutats amb una forta presència mercantil i de grups amb formació cultural els tallers presents a aquestes estan més subjectes a l'estabilitat, en molts casos sobrevivint al segle XV⁵².

Com a últim tret característic, Fermín de los Reyes, subratlla el caràcter local de les produccions dels primers tallers, (distingint l'existència de notables excepcions) transformades en una producció modesta i aparentment limitada a la demanda interior. A la

---

⁴⁹ Reyes Gómez 2004:66

⁵⁰ *Id.*

⁵¹ *Ibid*:67

⁵² *Id.*

que es suma el fet de fer front a la competència exterior manifesta en xarxes comercials llibreres de condició forana, especialment italianes, franceses i flamenques⁵³.

Finalment Fermín de los Reyes estableix una periodització dividida en tres etapes, que engloba a tots els tallers hispans del període incunable: Una etapa primitiva, ubicada entre 1472 i 1478, protagonitzada per impressors alemanys que utilitzen formes tipogràfiques romanes, destacant una fita, la introducció de signatures tipogràfiques per a l'ordenació dels quaderns en 1477); una segona etapa, entre 1480 i 1490, on abunden ja impressors nadius i on destaca una tipografia gòtica exclusivament hispana i on gradualment comencen a tindre presència les lletres capitals; i finalment, una tercera i última etapa, de 1491 a 1500 on pren protagonisme l'ús d'una tipografia gòtica d'influència italiana, que substituirà a la hispana emprada a l'etapa anterior⁵⁴.

Recapitulant, actualment hi ha consens en afirmar que la presència de tallers es remunta a la dècada de 1470, que va ser introduïda per impressors estrangers (principalment alemanys) i que la tipografia que utilitzen en un primer moment és tipografia romana. Per aquesta raó és sensat pensar que aquests impressors provindrien de terres italianes, instal·lant-se a les ciutats pròsperes de la Península Ibèrica, on s'establirien tallers de manera simultània, destacant els casos de Barcelona, Saragossa, Segòvia, Sevilla i València. Tot i que hui en dia, Segovia és considerada com a primera ciutat en imprimir a la Península Ibèrica allà pel 1472⁵⁵.

4. EL PRIMER TALLER VALENCIÀ (1473-1475)

4.1. El taller de Jacob Vitzlant (1473-74).

Sobre l'alta probabilitat que València siguera la porta d'entrada de la impremta a la Península Ibèrica, l'alemany Konrad Haebler afirmava: “ *The narratives of travellers and the letters of foregin merchants inform us that during the latter half of the fifteenth century Valencia became the centre of foregin commerce [...] It was the great meeting-place for estrangere from all countries, and as foreginers introduced printing into Spain it is*

---

⁵³ Reyes Gómez 2004:68

⁵⁴ *Ibid*:68-69

⁵⁵ *Ibid*:70

Valencia that we must expect to meet them first.”⁵⁶ Haebler, manifesta que l’atracció comercial de la València del segle XV, va esdevenir un escenari propici i va resultar un factor clau en la introducció i desenvolupament de la impremta a la Península Ibèrica a la segona meitat del segle XV. En concret, Haebler datava l’inici de l’art tipogràfic a València en l’any 1474, d’acord a la datació que oferia les *Obres o Trobes*⁵⁷.

Les evidències del primer taller de la ciutat de València provenen d’una documentació original conservada en l’Arxiu del Col·legi del Corpus Christi de València, que Serrano Morales va aportar transcrita en la seua obra *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868*⁵⁸. En concret, aquest conjunt documental està format pel testament de Jacob Vitzlant fet davant el notari Pere Masó en data de 25 de juliol de 1475, un litigi entre Felip Vitzlant, germà i hereu de Jacob, i el comerciant genovés Miquel Berniço; i un document d’arbitri i sentència del plet anterior. Tot aquest conjunt documental forma part del fons de protocols notariaus que es troben custodiats a dit arxiu⁵⁹.

Del testament de Jacob Vitzlant atorgat el dia de Sant Jaume de 1475, ens diu que era natural de la vila alemanya d’Isny distant a menys de 50 quilòmetres del gran centre comercial de Ravensburg, nucli de la *Große Ravensburger Handelsgesellschaft* (Gran Companyia Comercial de Ravensburg). Serrano Morales extrau que Vitzlant, participava en una companyia mercantil assentada a València, que el mateix Vitzlant indica que és coneguda popularment “*dels alamanys*”⁶⁰ en companyia d’altre compatriota anomenat al document “*Tibaut Puclin*” (o Puchin), a qui denomina “*general pc. (procurador?) e factor de la gran companya e raho apellada dels alamanys*”⁶¹ a qui nomena en absència del seu germà Felip, hereu de Jacob, marmessor del testament. Aquesta “*gran companya e raho*

---

⁵⁶ Haebler 1897:5.

⁵⁷ Haebler 1903-1917: vol 1, 231, n°488. *Obres o trobes en lahors de la Verge Maria*. [València : Lambert Palmart, després del 25 de març de 1474]. 4°. ISTC im00270500

⁵⁸ El mateix Serrano Morales, atribueix la troballa i un primer anàlisi de la documentació a Torres Belda, tot i que diferirà de les conclusions d’aquest. Com a novetat, serà Serrano Morales qui transcriu els documents de manera íntegra. Serrano Morales 1899:604.

⁵⁹ *Ibid*:594-607.

⁶⁰ *Ibid*:595.

⁶¹ *Id*.

apellada dels alamanys” amb molt pocs dubtes no pot ser altra que la Gran Companyia de Ravensburg.

Per tant, amb aquest document coneguem l’existència d’una extensió de la Gran Companyia de Ravensburg operant a la València de la segona meitat del segle XV, res d’estranyar coneixent el context com a centre comercial mediterrani de la ciutat durant el quatre-cents valencià.

Del següent document, el litigi entre Felip Vitzlant i un mercader genovés anomenat Miquel Berniço, condueix a deduir que el finat Jacob Vitzlant, tenia un negoci on necessitava el subministrament d’una gran quantitat de paper. En concret aquest litigi nomena el contracte que a data de 28 de gener de 1475, Jacob Vitzlant i Miquel Berniço varen acordar i signar per la compra de dos-centes raimes de paper, és a dir, 100.000 plecs de paper (una quantitat molt considerable) i que al no complir el genovés amb els terminis acordats (només va subministrar una part menor a l’acordada), Jacob Vitzlant, segons testimonia el seu germà Felip, es va veure damnificat econòmicament obligant-lo a cessar en “*lo dit magisteri*”⁶² i col·lateralment va tindre que acomiadar a “*los mestres e altres que feyen lo dit magisteri*”⁶³ i que a conseqüència d’aquest fet “*rebé lo dit micer Jacobo grans dans e pèrdues*”⁶⁴. Serrano Morales i qualsevol amb nocions sobre el tema dedueix que aquest magisteri que necessita 100.000 plecs de paper i que dona faena a “*mestres e altres*” no pot esser altre que un taller impressor. Per tant, podem assegurar amb quasi total evidència que Jacob Vitzlant regentava un taller d’impremta establert i operatiu amb mestres i operaris almenys amb anterioritat a la data del contracte amb Berniço (28 de gener de 1475)⁶⁵.

No obstant la identificació del taller, probablement el primer taller de València on Jacob Vitzlant apareix com a gerent, resta conèixer la identitat d’aquells “*mestres e altres*” dels que parlava Felip.

---

⁶² Serrano Morales 1899:598.

⁶³ *Id.*

⁶⁴ *Id.*

⁶⁵ *Ibid*:596.

Dos noms apareixen associats al nom de Felip Vitzlant al colofó de la Bíblia impresa entre febrer de 1477 i març de 1478⁶⁶: el castellà Alfonso Fernández de Córdoba i l'alemany Lambert Palmart on apareixen com “*mestre Alfonso Fernández de Córdoba, del Regne de Castella; e per mestre Lambert Palomar, alamaný, mestre en arts*”⁶⁷. (fig.7)

Dels dos, el primer colofó de Fernández de Córdoba el trobem únicament datat amb l'any 1477⁶⁸, mentre que pel que fa a Palmart, trobem el seu nom a un colofó datat de manera completa a 18 d'agost de 1477⁶⁹. Tots dos en qualitat d'impressors, apareixen datats en el mateix any. No obstant això, d'acord a la teoria acceptada de manera unànime que la impremta va ser introduïda als territoris peninsulars principalment per alemanys, Lambert Palmart és considerat per Serrano Morales com el primer impressor de la ciutat de València del que Alfonso Fernández de Córdoba aprendria l'ofici⁷⁰. Però, com es pot demostrar aquesta sentència?

Accedint als colofons i per tant a una primeríssima font tant sols trobem l'ofici amb que acompanyen el seu nom, el cas de la Bíblia el coneguem mencionat línies abans. Pel que fa als primers colofons ambdós apareixen citats “*magister Alfonsus ferandez de Corduba de Regno hispanie*” (fig.6) i “*magistrū Lambertus palmart Alemanus*”⁷¹ (fig.5); és a dir ambdós es fan acompanyar amb el títol de mestre.

Davant l'ambigüitat de les dades dels colofons, alhora d'establir fonaments per tal de considerar qui va ser el primer impressor a València cal acudir a un acurat anàlisi de la tipografia emprada per ambdós mestres.

Serrano Morales, aporta a la seua obra noves troballes documentals en torn a la figura de Fernández de Córdoba. En un document notarial del Protocol de Joan Gamiça custodiat a

---

⁶⁶ *Biblia* [Català]. Tr: Bonifaci Ferrer. Ed: Jaume Borrell. València: Alfonso Fernández de Córdoba i Lambert Palmart, a despeses de Philip Vitzlant, març de 1478. Fol. ISTC ib00622000.

⁶⁷ Aquesta transcripció és obra de Jordi Ventura. Ventura 1993:12

⁶⁸ Antoninus Florentinus. *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutiny*. Ad: Titulus de restitutionibus. València: Alfonso Fernández de Córdoba, 1477. Fol. ISTC: ia0080500.

⁶⁹ Thomas Aquinas. *Summa theologiae: Pars tertia*. València: Lambert Palmart, 18 d'agost de 1477. Fol. ISTC it00220000

⁷⁰ Serrano Morales 1899:149.

⁷¹ *Vid. supra* notes 68 i 69 respectivament.

l'Arxiu del Col·legi de Corpus Christi, datat a 31 de juliol de 1483, Alfonso Fernández de Córdoba apareix com a “*argenter mestre de empremtar*”⁷². Aquesta dada innovadora, és a dir la menció com a “argenter”, aportada per Serrano Morales, justificarà en la seua opinió, l'ús de la tipografia gòtica que Alfonso Fernández de Córdoba utilitzarà en les seues impressions.

Pel que fa a les tipografies utilitzades per ambdós, s'adverteix una notable distinció formal que servirà com a evidència fonamental per a establir a Lambert Palmart com a primer impressor de la ciutat de València: mentre que Alfonso Fernández de Córdoba utilitza una tipografia gòtica en el *Confessionale* (fig.6), Lambert Palmart emprà una tipografia romana per a la *Pars Tertia Summae* (fig.5) de Sant Tomàs. Coincidint amb la teoria de que van ser els alemanys vinguts de terres italianes els que introduïren l'art en la Península Ibèrica, i que aquests impressors utilitzaven els tipus romans a les terres italianes, Lambert Palmart i la seua tipografia romana⁷³ encaixen a la perfecció en la denominació de primer impressor de València.

Serrano Morales defensa la idea de que tant Palmart com Fernández de Córdoba van ser aquells mestres del taller de Jacobo Vitzlant que aquest es va vore forçat a acomiadar davant l'incident amb Berniço⁷⁴ atribuint a aquesta situació el fet de que ambdós treballaren per separat fins l'empresa de la Bíblia costejada per Felip Vitzlant. Davant aquesta hipòtesis Konrad Haebler, amb qui Serrano Morales es cartejava, li oferia els seus dubtes i llançava dos qüestions: Per què utilitza solament Palmart els tipus de l'antiga impremta⁷⁵? Com va adquirir Córdoba els [tipus] gòtics, suposant que Palmart no els va utilitzar fins després de la unió amb aquell⁷⁶?

Serrano Morales respon als dubtes de Haebler de la següent manera: Encaixant Lambert Palmart amb el perfil dels tipògrafs i impressors alemanys vinguts des de la Península Itàlica amb tipografia romana, seria lògic i normal, que Palmart si siguera posseïdor dels

---

⁷² Serrano Morales 1899:156

⁷³ Bohigas creu que d'influència napolitana. Bohigas 1976:14. G. Sosa la considera de nova fundació i aprecia una “*indudable influencia germana*” en aquesta tipografia, concretament de la tipografia emprada per Adolf Rusch. Sosa 1982:371-372

⁷⁴ Serrano Morales 1899:159

⁷⁵ Entenent-se com a antiga impremta, el taller de Jacobo Vitzlant. *Id.*

⁷⁶ La unió es refereix a l'empresa de la Bíblia entre 1477 i 1478. *Id.*

tipus romans utilitzats en les impressions de la dècada de 1470, s'haguera servit d'aquests per a treballar pel seu compte⁷⁷. Pel que fa a la pregunta sobre Fernández de Córdoba i els tipus gòtics, Serrano Morales respon que al descobrir la menció feta a l'impressor com a "argenter" en el document notarial a data de 31 de juliol de 1483, entre Fernández de Córdoba i Gabriel Arinyo; aquesta condició de plater, li seria de gran utilitat per a la confecció d'una tipografia gòtica ja més acord amb els canons imperants⁷⁸. Sent aquests amb els que es composaria la Bíblia una vegada associats de nou baix la direcció de Felip Vitzlant⁷⁹.

De Lambert Palmart, unànimement reconegut com a primer impressor de València, existeix una absència d'informació biogràfica que ha arribat fins l'actualitat. Haebler el suposava d'origen flamenc⁸⁰, no obstant això, ell mateix es denomina "alemanum"⁸¹ als distints colofons on apareix, cert és que per aquell temps el terme alemany identificava a qualsevol habitant del Sacre Imperi. Cap dada ens clarifica l'any en que Palmart comença la seua producció però davant aquesta manca de documentació, es va recórrer al mètode d'anàlisi tipogràfic Próctor – Haebler. En base a aquest anàlisi comparatiu tipogràfic de les lletres utilitzades per Palmart en la impressió de *Pars Tertia Summae* de Sant Tomàs d'Aquino⁸², ha conduït a atribuir-li tota una sèrie d'edicions que s'enumeren en un total de deu a l'obra que Konrad Haebler va elaborar entre 1904 i 1917: *Bibliografia Ibérica del siglo XV*.

En un primer moment, Haebler estableix una datació aproximada a la producció de Palmart entre 1474 i 1480 que constitueixen les següents edicions: *Aesopus* (Haeb.3.ca.1480) *Aristoteles* (Haeb.33. ca. 1475), *Bula* [en favor del monestir de Llutxent] (Haeb.92 ca.1480), *Datus* (Haeb.187. ca.1480), *Comprehensorium* (Haeb.339. [amb colofó] 23 de febrer de 1475), *Phalaris* (Haeb.546(8). ca. 1480), *Salustius* (Haeb.593. [amb colofó] 13

---

⁷⁷ Respecte a aquesta afirmació, Bohigas planteja implícitament la possibilitat que Lambert Palmart poguera haver imprès la *Pars Tertia Summae* de Sant Tomàs en una impremta relacionada amb un genovès de nom Felip Justiniani. Bohigas 1979:15

⁷⁸ Serrano Morales 1899:160

⁷⁹ 91G. Boscá i Gimeno 2019:174, *vid.* en particular nota 16.

⁸⁰ Serrano Morales 1899:432

⁸¹ Coincidint amb el que exposa A. Claudin, que assenyala que era nadiu de la diòcesis de Colònia. Sosa 1982:367

⁸² El tipus "R103". Haebler 1917:243

de juliol de 1475), *Brunus* (Haeb.633. ca. 1480), *Tertia Pars Summae* (Haeb.637. [amb colofó] 18 d'agost de 1477) i *Obres o Trobes* (Haeb.488. ca.1474)⁸³.

Aquesta cronologia establerta per Haebler va romandre fins que quatre dècades més tard, Lawrence Witten revisara aquesta datació i proposara amb evidents fonaments una nova cronologia per a l'obra de Palmart. No obstant, aquesta cronologia ha estat revisada per altres autoritats de la matèria i a dia de hui existeixen varies propostes d'ordenació entre les que destaquen les que presentem al següent apartat.

4.2. L'ordenació de l'obra de Palmart en caràcters romans segons la bibliografia recent (1473-1477)⁸⁴.

Després de la cronologia proposada per Haebler, Lawrence Witten és el primer que proposa una nova ordenació a l'hora tal d'establir la cronologia de les edicions impreses realitzades a la ciutat de València durant els primers anys de la dècada de 1470 i que va significar la fi de la consideració de l'*Obres o Trobes* com a primer producte de la impremta a València. Witten, basa les seues conclusions en l'anàlisi tipogràfic de les obres que va resultar en la detecció d'arcaïsmes, fonamentalment en la comparació morfològica dels signes de puntuació emprats en les diferents obres; i en el paper⁸⁵ utilitzat per a les impressions.

Witten observa que els signes de puntuació final utilitzats per a l'*Aristoteles* (fig.2) i el *Phalaris* (fig.3) (que comparteixen mateix paper amb l'*Aesopus*) són diferents dels utilitzats en la resta de la producció. La diferència substancial d'aquests punts finals esdevé que, a les primeres obres el punt amb forma d'aspa o "x" mostra un major arcaïsmes en la seua factura, principalment plasmat en el seu tamany (més petit que la resta) i la seua col·locació tipogràfica (en un espai més inferior que a la resta de les produccions)⁸⁶ diferències que es poden observar comparant les puntuacions de les dos produccions anteriors amb les de les *Obres o Trobes* (fig.4).

---

⁸³ Haebler 1917: 2, 10, 27, 53, 97, 153,175, 176, 177 i 284; Haebler 1903: 231

⁸⁴ Tot i que aquesta bibliografia correspon a la segona meitat del segle XX, es pot considerar actual doncs a dia de hui té validesa.

⁸⁵ Basat en l'anàlisi de filigranes. Witten 1959:99

⁸⁶ *Ibid*:98-100

D'aquests anàlisis Witten estableix les següents conclusions; que tant l'*Aristoteles* com el *Phalaris* evidencien haver sigut impresos o bé a principis de 1474 o bé a finals de 1473 en aquest ordre, argumentant que per l'extensió del *Phalaris*, aquest podria haver sigut imprès durant el procés d'impressió de l'*Aristoteles*⁸⁷. A aquests dos, deuriem haver seguit, segons l'argumentació de Witten, l'*Aesopus*, el *Datus*, la *Bula* a favor del monestir de Llutxent⁸⁸, les *Obres o Trobes* i el *Brunus*. I a aquests seguirien els que sí disposen de datació al colofó: *Comprehensorium* (23 de febrer de 1475) i el *Sallustius* (13 de juliol de 1475) que segons Witten correspondrien a l'etapa final del taller de Jacob Vitzlant qui mor en el mateix mes de la publicació del *Sallustius*. Tots obra de Lambert Palmart i impresos amb els tipus romans R103⁸⁹. De manera que, aquesta cronologia proposada per Witten, no només declina la condició de l'*Obres o Trobes* com a primer producte imprès a València, sinó que el relleva a la sisena posició. Les conclusions de Witten, va ser introduïdes i difoses a l'àmbit hispà per Pere Bohigas⁹⁰.

Bohigas recull i difon les elaboracions de Witten i conclou que la seua proposta de datació basada en evidències tipogràfiques és correcta⁹¹. No obstant això, Bohigas serà l'únic dels investigadors del seu temps que trenque una llança en favor seu⁹².

Amb la publicació de *Historia de la Imprenta Hispana* al 1982, es van recopilar una sèrie de treballs al voltant de la impremta als territoris hispans entre el segle XV i XVI on destacats experts en la matèria van plasmar les seues aportacions. Pel que tracta a la impremta valenciana, tant sols Antonio Odriozola reconeix les minucioses indagacions i les conclusions de Witten i la divulgació desenvolupada per Bohigas alhora d'aportar una cronologia per a l'obra del primer taller valencià tot i que recela en afirmar rotundament l'autoria d'aquests a Palmart⁹³.

---

⁸⁷ Witten 1959:101

⁸⁸ A la que l'ISTC data entre 1477 i 1478. *Indulgentia* [Llatí. En favor dels Dominicans de Luxent. [València : Lambert Palmart, entorn a 1477-78] Bdsde. ISTC ii00063830

⁸⁹ Witten 1959:102

⁹⁰ Cfr. Bohigas 1966

⁹¹ Bohigas 1966:29

⁹² Odriozola 1982:121

⁹³ *Ibid*:120-122

Per contra, Romero de Lecea, discuteix i posa en qüestió l'anàlisi i les conclusions de Witten⁹⁴ i finalment Guillermo Sosa, qui elabora un treball titulat *La imprenta en Valencia en el siglo XV* pareix no conèixer les aportacions de Witten, doncs ni el nomena, basant-se en Haebler i Vindel per a establir una periodització del treball de Palmart on també apareixen les apreciacions de Vindel en quan a autoria d'aquestes obres a Alfonso Fernández de Córdoba⁹⁵. En el cas de Sosa, resulta cridaner l'absència total a l'obra de Witten.

Aquesta mostra, esdevé un paradigma de les divergències existents entre les distintes autoritats sobre la matèria.

Sobre aquesta oferta de llibres impresos pel Palmart a la València del segle XV, Bohigas dedueix un possible cercle humanista a la ciutat que demandara aquest producte, per a afirmar tal cosa es basa en un fet, que, a l'altura de juliol de 1475, de les nou edicions que hui en dia es comptabilitzen, sis són de caràcter humanista⁹⁶. No obstant, Petrucci adverteix que l'oferta dels textos clàssics en els primers anys de la impremta respon en el seu criteri a eleccions casuals, condicionades per un desconeixement inicial dels tipògrafs de la cultura oficial i humanística, al mateix temps que alguns són resultat d'encàrrecs de particulars o de determinades situacions locals. Escasses són les ocasions on es dona una organització programàtica conscient. De la mateixa manera al·lega que el repertori d'obres clàssiques eren de gran utilitat per al perfeccionament de la gramàtica llatina⁹⁷.

5. APROXIMACIÓ A LA IMPREMTA VALENCIANA DE FINALS DE SEGLE (1478-1500)

La providència de Déu, o bé la visió de negoci va fer que el febrer de 1477⁹⁸ es juntaren Lambert Palmart, Alfonso Fernández de Córdoba i Felip Vitztlant en l'empresa de imprimir una edició de la Bíblia en llengua vulgar⁹⁹ utilitzant els mateixos tipus gòtics¹⁰⁰ amb els que

---

⁹⁴ Bohigas 1979:15, *vid.* en particular nota 10.

⁹⁵ Sosa 1982:373-381

⁹⁶ Bohigas 1966:32

⁹⁷ Petrucci 1999:135

⁹⁸ Bohigas 1979:20

⁹⁹ Únic text bíblic que es va imprimir a la península en el segle XV. A més esdevé la tercera Bíblia impresa en llengua vernacular a tota Europa. Boscà i Gimeno 2019:170-171

Alfonso Fernández de Córdoba, d'origen castellà, publica eixe mateix any el *Confessionale*, primer llibre atribuït a aquest impressor¹⁰¹, considerat a dia de hui com el “*primer llibre valencià compost en lletra gòtica*”¹⁰². Curiosament Palmart també imprimiria eixe any la *Pars Tertia Summae* de Sant Tomàs, però, ho faria per última vegada en la mateixa tipografia romana de les obres anteriors. Amb l'ús d'aquesta nova lletreria gòtica es vorà manifestada una adaptació de la producció tipogràfica a la identitat cultural del públic al que es dirigeix¹⁰³. Doncs la tipografia humanística redona sols tenia una tradició a les terres itàliques¹⁰⁴.

Per tant, considerant que aquesta obra de Fernández de Córdoba (natural de Castella) és el primer llibre imprès en tipus gòtics al territori valencià, es pot deduir que aquest canvi significatiu siguera introduït per ell al Regne de València, doncs a l'altura de 1477 només s'han detectat de manera evident altres tres tallers que utilitzen la lletreria gòtica a la Península Ibèrica: un a Saragossa, altre en Tortosa i Barcelona i finalment un a Sevilla¹⁰⁵.

A la primavera de 1483, a conseqüència de la publicació de la Bíblia cinc anys abans, en març de 1478, la Inquisició va obrir un procés contra Daniel Vives, encarregat de la correcció de l'original d'impremta, per la seua condició de convers¹⁰⁶. D'Alfonso Fernández de Córdoba, sabem que amb quasi total seguretat va fugir de València molt possiblement davant les polítiques antisemítics de la Inquisició i la seua condició de convers¹⁰⁷. Instal·lat a Múrcia, s'associaria amb el notari Lluís d'Arinyo en 1483 per a publicar obres de Jaume Pérez, bisbe de València. D'aquesta documentació, transcrita i presentada per Serrano Morales, coneguem que sobre l'impressor hi existia una sentència de mort desconeixent el motiu d'aquesta i tot fa indicar que Fernández de Córdoba mai tornarà a posar peu en el regne de València¹⁰⁸. Lambert Palmart continuaria imprimint fins

---

¹⁰⁰ *Vid. supra* nota 79

¹⁰¹ Sense tindre en consideració la teoria indigenista de Vindel, que ha estat rebutjada pels principals experts en la matèria. Odriozola 1982:111-113

¹⁰² Bohigas 1979:20

¹⁰³ Petrucci 1999:129-133

¹⁰⁴ Petrucci 1999:132

¹⁰⁵ A aquests, cal sumar sis possibles tallers de difícil identificació. Odriozola 1982:114

¹⁰⁶ Boscá i Gimeno 2019:191

¹⁰⁷ García Craviotto 1986:158; *vid.* en particular nota 9.

¹⁰⁸ Serrano Morales 1899:155-156.

el 1493 any en que vendria els tipus i demés utensilis propis de l'impressor¹⁰⁹. Entre les obres impreses per Palmart durant aquest període destaquen obres d'Eximenis¹¹⁰ i l'edició dels furs atorgats per Jaume I¹¹¹.

Durant aquest període es dona l'assentament de nous tallers a la ciutat de València amb impressors tant alemanys com ibèrics. Com a mostra d'aquests hem destacat dos el de l'alemany Nicolau Spindeler, que imprimiria en 1490 a València la primera edició¹¹² impresa del Tirant Lo Blanch¹¹³ a càrrec de Jaume de Vila i Joan Rix¹¹⁴, l'*Omèlia o psalm del miserere mei, Deus*¹¹⁵, del prolífic escriptor valencià Narcís Vinyoles¹¹⁶ i demés obres de principals autors com Eximenis i Arnau de Vilanova¹¹⁷. I el de l'impressor nadiu Lope de Roca, qui va produir obres de principals figures culturals del Segle d'Or valencià, com sor Isabel de Villena¹¹⁸ o Bernat Fenollar¹¹⁹.

Atenent a les edicions del període, Petrucci remarca que en aquesta etapa de producció del llibre imprès serà la demanda la que afavorirà la impressió d'autors contemporanis, no obstant això les produccions obeiran a una alta demanda de produccions religioses¹²⁰.

Respecte als tallers tot i la constant producció i encàrrecs per part de les institucions de poder (Furs, ordinacions, sentències, etc) els tallers valencians podien travessar moments

---

¹⁰⁹ *Ibid*:454

¹¹⁰ Eximenis, Francesc. *Lo Crestià: primer llibre*. València : Lambert Palmart, 29 de gener de 1483. Fol. ISTC ix00007400 i Eximenis, Francesc. *Lo Crestià: dotzén llibre*. Valencia : Lambert Palmart, 15 de març de 1485. Fol. ISTC ix00008000

¹¹¹ *Furs e ordinations de Valencia*. Ed: Gabriel Riusech. València : Lambert Palmart, a despeses de Gabriel Lluís d'Arinyo, [després del 4 d'abril de 1482]. Fol. ISTC if00079000

¹¹² Bohigas 1979:27

¹¹³ Joanot Martorell i Joan de Galba. *Tirant lo Blanch*. València : Nicolau Spindeler, [a despeses de Joan Rix], 20 de novembre de 1490. Fol. ISTC it00380000

¹¹⁴ Bohigas 1979:20

¹¹⁵ Vinyoles, Narcís. *Omèlia sobre lo psalm Miserere mei Deus*. València : Nicolau Spindeler, 1499. 4°. ISTC iv00300100

¹¹⁶ Bas 2004:147

¹¹⁷ Aquestes dades són proporcionades per l'ISTC en referència a les obres impreses per Spindeler.

¹¹⁸ de Villena, Isabel. *Vida e mort del nostre Redemptor Jesus : Vita Christi*. València : Lope de la Roca, 22 de agost de 1497. Fol. ISTC iv00276100

¹¹⁹ Fenollar, Bernat. *Lo Procés de les olives*. Ad: Jaume Gassull: *Lo Somni de Joan Joan*. València : Lope de la Roca, 1497. Fol. ISTC if00066800

¹²⁰ Petrucci 1999:134-135

d'instabilitat doncs estaven sotmesos a l'aportació econòmica dels editors i a l'abastiment de materials. Per aquesta raó en determinades ocasions alguns encàrrecs eren realitzats a tallers exteriors especialitzats i solvents, com és el cas del *Psaltiri*¹²¹ de Joan Roís de Corella o el *Missale Valentinum*¹²² encarregats, a Johan Hamman que'ls imprimiria a Venècia en 1490 i 1492 respectivament¹²³.

6. CONCLUSIONS

València va ser testimoni del fenomen de la impremta des de inicis de la dècada de 1470, coincidint cronològicament amb altres ciutats peninsulars, a través de l'assentament en la ciutat d'almenys un taller impressor, el de Jacob Vitzlant.

A arrel de les evidències tipogràfiques de les primeres produccions valencianes, es demostra sense discussió la presència en aquest primer taller d'almenys un tipògraf alemany, Lambert Palmart; amb una clara connexió amb els tallers italians provada amb l'ús d'una tipografia romana (R103) en les seues impressions. Sense cap dubte, la situació per la que travessava la ciutat de València al segle XV va afavorir aquesta presència d'aquest taller motivada per un clar esperit comercial. No obstant això, els tallers impressors estaran subjectes a adversitats principalment de caràcter econòmic, necessitat materialitzada en la figura de l'editor que sufragarà les despeses de la producció (com el cas dels Vitzlant o de Lluís Arinyo). La major part de les produccions es basaran pràcticament en encàrrecs i en la reincidència de pautes editorials heretades. Aquesta pràctica motivarà una mobilitat i temporalitat efímera característica dels primers tallers en altres territoris i que en el cas de l'impressor Palmart esdevindrà una excepció paradigmàtica.

Palmart, iniciarà la seua experiència impressora a València sobre 1473 i romandrà a la ciutat treballant com a impressor fins dos dècades després, quan en 1493 aliena els

---

¹²¹ *Psalterium* [Català] Psaltiri. Tr: Joan Roís de Corella. [Venècia : Johannes [Hamman], 30 d'abril de 1490. 8°. ISTC ip01068600

¹²² *Missale Valentinum* (València): *Missale iuxta morem et consuetudinem sedis Valentiae*. Venècia : Johannes Hamman, a despeses d'Andrea de Cavacis, 1 de juny 1492. Fol. ISTC im00688430. Cfr. Boscà Codina 2009:472-473; Boscà i Mandingorra 2019:35.

¹²³ Bas 2004:155-156

instruments propis com a impressor i no tenim més notícies d'ell. Durant aquests 20 anys, el seu nom es relacionarà amb algunes de les principals edicions incunables valencianes.

Haebler va establir les *Obres o Trobes*, considerat durant molts anys el primer llibre imprès valencià, com a el producte més antic de l'impressor, però a finals de la dècada de 1950, L.Witten practicant un minuciós anàlisi tècnic de la tipografia, va deduir de manera provada que alguns dels incunables atribuïts a Palmart i datats com a posteriors a les *Obres o Trobes* evidenciaven certes característiques que permetrien una alteració en la datació de les mateixes. La nova datació proposta per Witten va suposar una alteració significativa per a la cronologia de la impremta valenciana doncs no sols canvia la denominació de les *Obres o Trobes* com a primera edició incunable, sinó que situava a aquesta en sisè lloc i remuntava l'inici de la producció tipogràfica valenciana a les acaballes de 1473.

A partir de 1477 comencen a aparèixer nous impressors i tallers. Destaca el cas d'Alfonso Fernández de Córdoba qui amb una lletreria gòtica, evidència del canvi significatiu en l'impremta valenciana, imprimiria eixe any el *Confessionale* d'Antonius Florentinus, aparegut com a impressor al colofó. Els dos impressors s'associarien eixe mateix any per a imprimir la Bíblia en català, únic text bíblic a la Península Ibèrica i tercera en llengua vulgar a Europa que es publicaria en 1478. Durant la dècada de 1480 ambdós continuarien imprimint a València.

La última dècada del segle XV, és l'època de major producció tipobibliogràfica valenciana. Es dona una multiplicació de tallers amb impressors alemanys i ibèrics que imprimeixen edicions d'obres religioses, filosòfiques i científiques entre les que destaquen les principals obres dels grans escriptors del Segle d'Or valencià, que concorden amb les característiques comunes dels tallers de l'època, marcades pels encàrrecs institucionals i una producció local. Amb tot, aquesta producció local coincideix amb l'esplendor cultural del Segle d'Or valencià.

Tot i que la impremta valenciana rep encàrrecs per part de les institucions, aquests no poden competir amb les edicions dels tallers especialitzats, especialment dels italians, que també rebran encàrrecs valencians que donen a entendre que l'entitat dels tallers valencians de final de segle no era viable per a segons quines produccions.

7. BIBLIOGRAFIA

- BAS MARTÍN, Nicolás (2004). Impresors alemanys a la València del segle XV. En: *Viatjar per saber: mobilitat i comunicació a les universitats europees*. [edició: Gonzalo Montiel, Elena Marínez ; coordinació: Norberto Piqueras ; textos: Salvador Albiñana ... [et al.] ; traducció i correcció de textos: Antonio J. Ballester] València. Universitat de València. pp 133-157
- BOHIGAS, Pere (1966). La introducción de la tipografía en España. Estado actual de la cuestión. *Biblioteconomía n°63-64*, pp 13-32
- BOHIGAS, Pere i SOBERANAS, Amadeu J. (1979). Assaig sobre el primer segle de la impremta als Països Catalans. En *Exposició Commemorativa del V Centenari de la Impremta. El llibre incunable als Països Catalans*. Barcelona. Diputació Provincial de Barcelona.
- BOSCA CODINA, José Vicente (2009)) “Missale Valentinum”. En: *La gloria del Barroco. Valencia 2009-10. Catálogo*. Valencia: Generalitat Valenciana
- BOSCA CODINA, José Vicente; GIMENO BLAY, Francisco M. (2019). La Bíblia valenciana i el procés inquisitorial contra Daniel Vives. *Afers: fulls de recerca i pensament. Vol. 34, N° 92*, pp. 169-196
- BOSCA CODINA, José Vicente; MANDINGORRA LLAVATA, Mari Luz (2019). *Incunabula in Archivo Sedis Valentinae Asservata. Estudio y Catálogo de la Colección*. Valencia: Publicacions de la Universitat de València
- CLAIR, Colin (1998). *Historia de la imprenta Europea*. Madrid. Ollero&Ramos Editores SL. [Traducció de Julián Martín Abad]
- GARCÍA CRAVIOTTO, Francisco (1988). La imprenta incunable de Alfonso Fernández de Córdoba: aportación al problema de Híjar o Valencia en su última época atribuida. En: *El libro antiguo español : actas del Primer Coloquio Internacional , (Madrid, 18 al 20 de Diciembre de 1986)*. (al cuidado de López Vidriero, M.L.; Cátedra García, P.M.) Salamanca. Ediciones de la Universidad de Salamanca, pp. 155-173 <
<https://books.google.es/books?id=AU2DrBZ0JGsC&printsec=frontcover&hl=ca#v=onepage&q&f=false> >

- GELDNER, Ferdinand (1998). *Manual de Incunables*. Madrid. Arco/Libros SL. Traducció de Juan Luís Winkow Hauser.
- HAEBLER, Konrad (1897) *Early printers of Spain and Portugal*. Londres. Bibliographical Society at the Chiswick Press. [Trad. Castellana *Impresores primitivos de España y Portugal*]
<<https://archive.org/details/cu31924029499021/page/n11/mode/2up>>
- HAEBLER, Konrad (1903-1917) *Bibliografía Ibérica del siglo XV*. 2 Vols. La Haya : Martinus Nijhoff ; Leipzig : Karl W. Hiersemann.
<<http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcjq1f7>>
<<http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcdz0q5>>
- ODRIORZOLA, Antonio (1982). La imprenta en Castilla en el siglo XV. En: *Historia de la imprenta hispana*. Editora Nacional - Patronato del V Centenario de la Imprenta. Madrid. Unigraf S.A, pp 91-220
- PETRUCCI, Armando (1999) A. La escritura manuscrita y la imprenta: ruptura o continuidad. En: *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona. Editorial Gedisa, pp. 117-128
- PETRUCCI, Armando (1999) B. Los avatares de la imprenta: de Gutenberg a l'Encyclopédie. En: *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona. Editorial Gedisa, pp. 129-137
- REYES GÓMEZ, Fermín de los (2004). Orígenes de la imprenta española. Estado de la cuestión. En: *Juan Parix primer impresor de España*. [catàleg de l'exposició celebrada en el Círculo de Bellas Artes de Madrid, del 14 d'abril al 2 de maig de 2004 y en el Torreón de Lozoya de Segovia del 7 al 30 de maig del mateix any]. Burgos. Instituto Castellano y Leonés de la Lengua y Caja Segovia, pp 65-84
- ROMERO DE LECEA, Carlos (1982). Raíces Romanas de la imprenta hispana. En: *Historia de la imprenta hispana*. Editora Nacional - Patronato del V Centenario de la Imprenta. Madrid. Unigraf S.A., pp 7-90
- SERRANO MORALES, José Enrique. (1899). *Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico hasta el año 1868*. València. Imprenta de F. Doménech.
<<http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000147787>>
- SOSA, Guillermo S. (1982). La imprenta en Valencia en el siglo XV. En: *Historia de la imprenta hispana*. Editora Nacional - Patronato del V Centenario de la Imprenta. Madrid. Unigraf S.A., pp 361-426

- VENTURA, Jordi (1993) *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*. Barcelona. Curial Edicions Catalanes.
- WITTEN, Lawrence (1959) The earliest books printed in Spain. *Papers of the Bibliographical Society of America*, n°53, pp 91-113.

8. ANNEX GRÀFIC.

Fig.2. Final del llibre *Ethica ad Nicomachum*, fol. 117v. De l'*Aristoteles* imprès per Lambert Palmart sobre 1473-1474. Font: Parnaseo https://parnaseo.uv.es/imprenta/imagenes/Imgs/5_Imagenes_finalEthica-1.jpg¹²⁴

Et per que et quomodo perficiantur intelligunt. Inexpertis vero satis esse putandum est si non lateat ipsos utrum bene uel male factum sit. Quemadmodum in pictura leges autem publica opera uidentur. Quomodo igitur ex his latior legum fieri quis potest: aut eas que optime sunt intelligere. Non enim uidentur neque medici quidem ex libris fieri: quod conantur illi non solum curas dicere: Sed etiam modum per quem medela sit tradenda et ut conuenit curare: cuiusque distinguentes habitudines. At hec expertis quidem uidentur utilia: his uero qui sine scientia sunt inutilia. Forte etiam et legum et rerum. publicorum. collationes his qui prospicere et iudicare ualent quid recte uel contra uel qualia qualibus congruant: utilia esse possunt. Sed illius qui sine habitu ista peruadunt recte iudicare non esset nisi fortuito. Intelligentiores uero in his fortasse fient. Cum igitur antiqui illa que ad positionem legum pertinent intacta relinquere nos considerare melius erit. et omnino de re. publicorum. ut quantum fieri potest de rebus humanis philosophia perficiatur. Primum igitur si quid in predictum sit a maioribus recte id conuenit referre. Deinde ex collatione rerum. publicorum. considerandum est qualia illa sint que ciuitates euertunt et. qualia una quomodo res. publicorum. et per quas causas alie recte alie non gubernentur. His eius uis forte magis intelligemus que rerum. publicorum. status sit optimus: et quomodo una que res. publicorum. constituta sit et quibus legibus et moribus

. Aristotelis Ethicorum libri finisunt.

¹²⁴ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/5_Descripcion.pdf

Aulusgellí⁹: ⁊ Eusebius asserūt Eo tēpore si
culí tyránídís expertes ⁊ peregríno. et exulí
cretēsem eí: et a patria sty palíde exulé se íp
sum testatur: et eí quez pauloante ne parem
quidē habuissēt parere ídignabāñ . Hínc po
puloꝝ odiuz: híc giuratiōnes: híc phalarídís
met⁹: et que ferūtur crudelitates emanarūt .
Quod lícz benignitas tua et morum tuorum
prestátia. talē cū subdítis sēp se gesserít: vt
nihil q̄ te carí⁹: nihil magís q̄ uítá: q̄ felícita
tem: tíbí precentur . Vel alíorum príncípum
exemplo: quíd met⁹ possēt non ignoras Vnú
preterea ín hís epístolis non parum me ptur
bauit. quod nōnulle ita médose sūt vt nulla
possit ratiōe cap̄ snía gicctari Neq̄ miruz
cum etiāz familiāres Cíceronís epístole quas
frequenter ín manibus habemus liberariorú
ín curía q̄ mendosissime íueniantur. Eos ego
locos annotaui: conatus tamē ín quíbusdam:
non absurdá pro loco afferre sētenciá . **Q**uod
si quando míbi emēdatius exemplar dabit:
particulís illís correctis: ad prestantiā tuā
míttam: Sed íam phalarím audíamus.

Políclet⁹ Messení⁹ quē prodiciōnis
apd̄ cíues tuos ísimulas: morbo me í
curabilí liberuít. Nec ignoro me do

¹²⁵ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/2_Descripcion.pdf

Fig.4. Final de l'obra, fol 59v. De les *Obres o trobes* imprès per Lambert Palmart després del 25 de març de 1474. Font: Parnaseo https://parnaseo.uv.es/imprenta/imagenes/Imgs/6_Imagenes_dispositio-3.jpg¹²⁶

Los mals del mal /bauent dolor
En bes cambièn
En tant que tots /quants ne confien
Perir no poden
Ans nauegant /per molt que roden
Attenyen port
Perçol fenyor /ab tal recort
Vifrey prudent
Exercítant /lenteniment
Dels trobadors
En lo cartell / díu qui labors
Mils li dara
Aquell sens dubte guanyara
Los pris de feda
DISPOSITIO.
Vist que sens vos /nostre cor se reffreda
En ben obrar /mare de deu molt digna
Vist que sens vos /gracies nons configna
Deu vostre fill /ní iames aquell veda
Lo que voleu
Vist q̄ sens vos / lo qui9 ha mils lobada
Dír tan de be /per sí no bastaría
Vist que sens vos /labor tal nog daría
Auos donam /la Ioya consignada
Quen mercxeu

¹²⁶ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/6_Descripcion.pdf

Fig.5. Detall del colofó i primera menció a Lambert Palmart com a impressor, fol 191v. De *Pars Tertia Summae* de Sant Tomàs imprès per Lambert Palmart el 18 d' agost de 1477.

Font: Parnaseo https://parnaseo.uv.es/imprenta/imagenes/Imgs/259_Imagenes_colofon-1.jpg

127

Finít felicít ecia ps sūme scī thome de agno
imp̄ssa Valétie p̄ magistrū Lábertú palmart
Alemanú. Anno. M. CCCC. Lxxvii. die
x̄o. xviii. mensis Augusti.

---

¹²⁷ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/259_Descripcion.pdf

Fig.6. Detall del colofó i primera menció a Alfonso Fernández de Córdoba com a impressor, fol 92v. Del *Confessionale* imprès per Alfonso Fernández de Córdoba l'any 1477.

Font:

Parnaseo

https://parnaseo.uv.es/imprenta/imagenes/Imgs/7_Imagenes_colof%C3%B3n-3.jpg¹²⁸

Millesimo quadringentesimo Septuagesimo septimo: regnante Serenissimo domino Johāne Aragonū Rege pacífico: optimo: et pleno dierum: impressum fuit hoc opus : inceptum: finitunq; feliciter valentie : auxilium diuina prestante misericordia . fuit operis predicti magister: Alfō sus fernandez de Corduba de Regno hispanie

---

¹²⁸ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/7_Descripcion.pdf

Fig.7. Única pàgina conservada de la Bíblia valenciana on figura el colofó, fol 1v. Impresa per Lambert Palmart i Alfonso Fernández de Córdoba en març de l'any 1478. Font: Parnaseo https://parnaseo.uv.es/imprenta/imagenes/Imgs/260_Imagenes_final-1.jpg¹²⁹

Apocalypsis.

363

Et yo joan qui oi e viu aquestes coses. Et puix que les bagui oïdes e vistes scaygui perque aco ras dauant los peus del angel iqui mostraua a mi aquestes coses. Et vix ami: guarda nou faças Beuent fo en temps ab tu e ab los frazes teus prophetes: e ab aquells qui scriuen les paraules dela prophecia de aquest libre. A teu acoza. Et vix ami: no sagelles les paraules dela prophecia de aquest libre. Car lo temps es prop. Qui nou noga encara: e qui en les futzures es ensut zeejpa cara: e qui iust es sia iustificat encara e lo sant sia santificat encara. Deus que vincb tost se lo guarco meu es ab mi: retze a cascu se gona les obres siues. yo so alpa e o: primez e darrez: paucipi e fi. Benauenturats son los qui lauen les stoles siues en la sancb del anyell: perque sia la potestat de ells en lo iust de vida: e per portes entren en la ciutat. Defora los cans e ferus veris e los luparlicos e los homici

tes e los feruints ales iocles: e tor aqua. ama e fa mentira. yo iesus de names lo angel meu a testificar aquestes coses a vosaltres en les esglesies. yo so rael e linatge de dauid: stela resplandent e matutina. Et lo spos e la sposa vi en: vine. Et lo qui ou: viga vine. Et qui ba ser vinga. Et qui vol prenga: ce grat aygua de vi: va. Car faq testimoni a tot oint les paraules dela prophecia de aquest libre. Si algu baura a iustat a aqites: auitata ou sobre aqll les pla/gues que son scrites en aquest libre: e si algu baura diminuir cels paraules dela prophecia de aquest libre: stola ou la part de elli del libre de vida e dela ciutat sancta: e de aquestes coses que son scrites en aquest libre. Dia bo lo qui testimoni cona de aqites coses. Encara. Vincb tost: amen. Vine senyor iesus. La gracia del senyor nostre iesu crist sia ab tots vosaltres Amen.

Gracies infinides sien fetes al / omnipotēt deu e senyor nostre

Jesu crist: e ala humil e sacratissima verge maria mare sua. Acaba la biblia molt vera e catholica: treta de vna biblia del noble mossen berēguer viues de boil caualler: la qual son trelleuada de aquella propzia que son arromançada en lo inonestir de portaceli de lengua latina en la nostra valenciana per lo molt reuerens micer bonifaci ferrer doctor en ca scun dret: e en facultat de sacra tbeologia: e con de tota la Cortya agez ma del benauenturat sanct vicent ferrer del orde de pricacors: en la qual trans lacio fore: e altres singulars bonēs de sciencia. Et ara detremēt aquesta es stada diligentment corregida: vilita e regoneguira per lo reuerēt mestre jaume borrell mestre en sacra tbeologia del orde de pricacors: e inquisitor en regne de valēcia. Es stada emprenprada en la ciutat de valencia a despeses del magnificb en philip vrlant mercader dela vila de jsne de alta Alamāya: per mestre Alfonso fernādez de Corcoas del Reg: de Castella: e per mestre lambert palomar alamāy mestre en artz comēgora en lo mes de febrer del any mil quatrecentis setāta set: e acabada en lo mes de May del any Mil. CCCCLXXVIII.

¹²⁹ https://parnaseo.uv.es/imprenta/Textos/260_Descripcion.pdf